

Торомырзаев Т.Т.

**АДАМДЫН ЖАНА ЖАРАНДЫН УКУКТАРЫ
МЕНЕН МИЛДЕТТЕРИН КАЛЫПТАНДЫРУУ УКУКТУК
АҢ-СЕЗИМДИН КАЛЫПТАНУУСУНУН НЕГИЗИ**

Торомырзаев Т.Т.

**ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВ ОБЯЗАННОСТЕЙ
ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ
ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ**

T.T. Toromyrzaev

**FORMATION OF RIGHTS AND DUTIES
OF A PERSON AND CITIZEN THE BASIS FOR THE
FORMATION OF LEGAL CONSCIOUSNESS**

УДК: 342.7:347.9 (04)

Бул макалада адамдын жана жарандын укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин жыйындысын бир комплексте, бирге кароо зарыл. Адамдын жана жарандын укуктарына, эркиндиктерине жана милдеттерине тиешелүү болгон айырмалануучу белгилери колдонуудагы мыйзамдарда бекитилген адамдын жана жарандын башка укуктарынан, эркиндиктеринен жана милдеттеринен чектөөгө, алардын юридикалык табиятын жана маанисин түшүнүүгө жол берет. Адамдын жана жарандын укуктарын, эркиндиктерин жана милдеттеринин юридикалык өзгөчөлүктөрүн ар тараптуу изилдөө үчүн колдонуудагы мыйзамдарда бекитилген адамдын жана жарандын башка укуктары, эркиндиктери жана милдеттери адамдын укуктук макамынын түзүмүндө борбордук бөлүктү түзүп, бир катар юридикалык өзгөчөлүктөр жана юридикалык табият менен аныкталат. Бул өзгөчөлүктөр баарынан мурда адамдын жана жарандын укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин мүнөзү, мааниси жана орду, ошондой эле адамдын жана жарандын башка укуктарына, эркиндиктерине жана милдеттерине карата ролу менен шартталган.

Негизги сөздөр: укуктук тарбия, натыйжалуулук, укуктук билим, саясат, адам укуктары, жарандын укуктары, мамлекеттик бийлик, жарандык жоопкерчилик, укуктук мамлекет.

В данной статье необходимо рассматривать совокупность прав, свобод и обязанностей человека и гражданина в комплексе. Отличительные признаки, относящиеся к правам, свободам и обязанностям человека и гражданина, допускают ограничение установленных действующим законодательством иных прав, свобод и обязанностей человека и гражданина, понимание их юридической природы

и значения. Для всестороннего изучения юридических особенностей прав, свобод и обязанностей человека и гражданина необходимо сопоставление с другими правами, свободами и обязанностями человека и гражданина, закрепленными в действующем законодательстве. Иные права, свободы и обязанности человека и гражданина определяются рядом юридических особенностей и юридической природы, образуя центральную часть в структуре правового статуса человека. Эти особенности прежде всего обусловлены характером, значением и местом прав, свобод и обязанностей человека и гражданина, а также их ролью в отношении других прав, свобод и обязанностей человека и гражданина.

Ключевые слова: правовое воспитание, эффективность, правовое образование, политика, права человека, права гражданина, государственная власть, гражданская ответственность, правовое государство.

In this article, it is necessary to consider the totality of rights, freedoms and duties of a person and a citizen in a complex. Distinctive features relating to rights, freedoms and duties of man and citizen, allow limitations established by current legislation of other rights, freedoms and duties of man and citizen understanding of their legal nature and importance. For a comprehensive study of the legal features of human and civil rights, freedoms and duties, it is necessary to compare them with other human and civil rights, freedoms and duties stipulated in the current legislation. Other rights, freedoms and duties of a person and citizen are determined by a number of legal features and legal nature, forming a Central part in the structure of the legal status of a person. These features are primarily determined by the nature, meaning and place of human and civil rights, freedoms and duties, as well as their role in relation to other human and civil rights, freedoms and duties.

Key words: legal education, efficiency, legal education, politics, human rights, civil rights, state power, civil responsibility, legal state.

Адамдын жана жарандын укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин бул принциптери жалгыз эмес, бирок маанилүү, алардын маанисин толугу менен ачып берүүчү жоболорду өзүнө камтыйт.

Адамдын жана жарандын укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин жыйындысын бир комплексте, бирге кароо зарыл. Адамдын жана жарандын укуктарына, эркиндиктерине жана милдеттерине тиешелүү болгон айырмалануучу белгилери колдонуудагы мыйзамдарда бекитилген адамдын жана жарандын башка укуктарынан, эркиндиктеринен жана милдеттеринен чектөөгө, алардын юридикалык табиятын жана маанисин түшүнүүгө жол берет.

Адамдын жана жарандын укуктарын, эркиндиктерин жана милдеттеринин юридикалык өзгөчөлүктөрүн ар тараптуу изилдөө үчүн колдонуудагы мыйзамдарда бекитилген адамдын жана жарандын башка укуктары, эркиндиктери жана милдеттери менен салыштыруу зарыл.

Адамдын жана жарандын башка укуктары, эркиндиктери жана милдеттери адамдын укуктук макамынын түзүмүндө борбордук бөлүктү түзүп, бир катар юридикалык өзгөчөлүктөр жана юридикалык табият менен аныкталат. Бул өзгөчөлүктөр баарынан мурда адамдын жана жарандын укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин мүнөзү, мааниси жана орду, ошондой эле адамдын жана жарандын башка укуктарына, эркиндиктерине жана милдеттерине карата ролу менен шартталган.

Адамдын жана жарандын укуктарын, эркиндиктерин жана милдеттерин тармактык укуктар, эркиндиктер жана милдеттер менен салыштыруу жүргүзүп, адамдын жана жарандын укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин юридикалык өзгөчөлүктөрүн түзүүчү бир катар белгилерди бөлүп көрсөтүүгө болот: “Биринчиден, адам жана коомдун ортосундагы коомдук мамилелер чөйрөсүн жөнгө салат, экинчиден, өзүнүн коомдук-саясий маанилүүлүгү Конституцияда бекитилген, үчүнчүдөн, колдонуудагы мыйзамдарда бекитилген укуктардын жана милдеттердин бардык башка түрлөрү үчүн чечүүчү, аныктоочу болуп эсептелет” [4, 130-б.].

Биздин көз карашыбыз боюнча системанын бул эки түрү адамдын жана жарандын укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин юридикалык өзгөчөлүктөрүн толук мүнөздөйт.

Анткени адамдын жана жарандын конституциялык укуктары, эркиндиктери жана милдеттери Кыргыз Республикасынын Конституциясында бекитил-

ген. Өлкөнүн негизги мыйзамынын экинчи бөлүмүндө башкалардан айырмаланып *негизги, башкы, абдан маанилүү* бөлүктөрү катары жазылган. Алар анын бүтүндөй тармактары менен укук тарабынан бекитилген укуктар, эркиндиктер жана милдеттер системасынын башында турат. Негизги өзгөчөлүктөрү эл аралык укуктук документтер, 1948-жылы кабыл алынган Адам укуктарынын жалпы декларациясы жана 1966-жылы кабыл алынган Адам укугу жөнүндө эл аралык пакт менен аныкталган. Ушул документтерде адам укуктары жана эркиндиктери негиз катары каралат. Бул дагы негизги укуктарга, эркиндиктерге жана милдеттерге өзгөчөлүк берүүдө аларды Кыргыз Республикасынын Конституциясында бекемдөөдө себеп болуп берди. Ошондой эле алар негизги болуп эсептелет, анткени мамлекет менен адамдын ортосундагы абдан маанилүү мамилелерди ишке ашырышат. Ушундай жол менен адамдын жана жарандын конституциялык укуктары, эркиндиктери жана милдеттери башкы мыйзамда мазмуну менен гана эмес, формасы боюнча да бекитилген. Конституцияда адамзаттын бүткүл өнүгүү мезгилинде түзүлгөн адамдын жана жарандын укуктары, эркиндиктери жана милдеттери бекитилген. Мазмуну боюнча адамдын жана жарандын конституциялык укуктары, эркиндиктери жана милдеттери Конституцияда толугу менен ачылган эмес. Адамдын жана жарандын укуктары, эркиндиктери жана милдеттери адамдын жана жарандын башка юридикалык укуктары, эркиндиктери жана милдеттери мазмуну жана формасы боюнча айырмаланат: биринчиден, алар мамлекет менен адамдын ортосундагы абдан маанилүү, негизги мамилелерди бекемдейт; адамдын жана жарандын укуктарына, эркиндиктерине жана милдеттерине киргизүү критерийи аларды Кыргыз Республикасынын Конституциясында бекемдөө болуп эсептелет. Бирок экинчи белги башкы эмес, формалдуу (формалык) болуп эсептелет, анткени адамдын жана жарандын негизги конституциялык укуктарына, эркиндиктерине жана милдеттерине Конституцияда бекемдөө катары киргизүүнүн критерийи ар дайым орун алышы мүмкүн эмес, бирок алардын жогорудагы абалын түшүрбөйт. Адам укуктары, эркиндиктери жана милдеттери эл аралык коомчулук тарабынан таанылып, Кыргыз Республикасында (Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 6-беренеси) жогорку күчкө жана мааниге ээ болгон эл аралык документтерде бекемделген. Айрым адамдын жана жарандын укуктары, эркиндиктери жана милдеттери кээ бир учурда негизги сапатка ээ болушу мүмкүн, бул мамлекет-

тик-укуктук мамилелердин өнүгүшү менен байланыштуу болот жана мындай адамдын жана жарандын укуктарына, эркиндиктерине жана милдеттерине жаңы сапатта – маанилүү, баштапкы болууга жол берет. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 12-беренеси Кыргыз Республикасында менчиктин ар кандай түрлөрү таанылат жана жеке, мамлекеттик, муниципалдык жана башка менчик түрлөрүн тең укуктуу корголушуна кепилдик бериле тургандыгын карайт.

Ушундай жол менен мындай адамдын жана жарандын конституциялык укуктары, эркиндиктери жана милдеттери Кыргыз Республикасында болуп өткөн өзгөрүүлөрдүн жыйынтыгында негизги мүнөзгө ээ болуп, адам жана мамлекет ортосунда түзүлгөн жаңы маанилүү мамилелерге өбөлгө болуп берген. Алар бардык укуктардын, эркиндиктердин жана милдеттердин үстүнөн үстөмдүк кылат. Адамдын жана жарандын конституциялык укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин комплексинин баскычын башкы, маанилүү элементи болуп чыгат.

Кийинки юридикалык өзгөчөлүк адамдын жана жарандын укуктары, эркиндиктери жана милдеттери юридикалык негиз катары кызмат кылуу болуп эсептелет. Алар бардык тармактык укуктар, милдеттер үчүн аныктоочу, чечүүчү болуп саналып, алардын өнүгүүсүнө негизги багыттарды берет. Адамдын жана жарандын укуктары, эркиндиктери жана милдеттери адамдын жана жарандын укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин бардык системасын куруу үчүн пайдубал катары кызмат кылат.

Адамдын жана жарандын укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин өнүгүшүнө алардын **жогорку юридикалык күчү** принциби таасир этет. Бул адамдын жана жарандын бардык башка укуктары, эркиндиктери жана милдеттери укуктарга, эркиндиктерге жана милдеттерге карама-каршы келбөөгө тийиш. Мындай жобо Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 6-беренесинин 1-бөлүгүнөн келип чыгып, анда “Конституция эң жогорку юридикалык күчкө ээ жана ал Кыргыз Республикасында түздөн-түз колдонулат” деп белгиленет.

Колдонуудагы мыйзамдарда каралган адамдын жана жарандын укуктары, эркиндиктери жана милдеттери Кыргыз Республикасынын Конституциясына “Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык” деген сүйлөм менен шилтеме жасайт. Так беренелерди көрсөтпөгөн мындай шилтемелер укук мамилелеринин бардык субъектилерине Кыргыз Республикасынын Конституциясындагы конституция-

лык укуктарына, эркиндиктерине жана милдеттерине тийиштүү беренелерди өздөрү табууга жол берет. Ал эми кабыл алынган мыйзамдардын Кыргыз Республикасынын Конституциясындагы жоболорго ылайык келбеген учурлар табылганда түшүндүрүү үчүн Кыргыз Республикасынын Конституциялык Сотуна кайрылууга мүмкүндүк берет. Адам мыйзамдарды жакшыртууга жигердүү катышат, ошондой эле конституциялык укуктарын, эркиндиктерин жана милдеттерин мамлекеттик бийлик тарабынан бузууга жол бербейт. “Жогорку юридикалык күчтүн укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин болушунан адамдарга мындай укуктар берилбейт же аларга укуктарга, эркиндиктерге жана милдеттерге каршы же туура келбеген мындай милдеттер жүктөлбөйт. Мындай абал пайда болгон учурда укуктар, эркиндиктер жана милдеттер аракетке келет, ал эми укуктарына, эркиндиктерине жана милдеттерине каршы келген учурда компетенттүү мамлекеттик органдар тарабынан жокко чыгарылууга тийиш”.

Көрсөтүлгөн талаптарды аткаруу мыйзамдуулук режимин түзөт. Мында адам укук, эркиндик жана милдеттер реалдуу түрдө жана тикелей иштей тургандыгы жөнүндө бардык конституциялык ченемдерге ишенимдүү болууга тийиш. Мамлекеттик органдар өзүнүн ишмердигинде адамдын жана жарандын укуктары, эркиндиктери жана милдеттери жөнүндө жоболорду так жана кыйшаюусуз аткарууга милдеттүү.

Күчөтүлгөн коргоо сыяктуу юридикалык өзгөчөлүк адамдын жана жарандын укуктары, эркиндиктери жана милдеттери өзгөчө деңгээлде коргоодо экендигин билдирет. Мамлекет адамдын жана жарандын укуктарын, эркиндиктерин жана милдеттерин бузуу ниетинде, сактабаган учурда же мындай коргоого кепилдик берет. **(Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 26-беренеси).**

Адамдын жана жарандын укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин юридикалык табиятын изилдөө адам жана мамлекет үчүн маанисин бөлүп көрсөтүп, табигый маанисин туура ачууга жол ачат. “Биздин көз карашыбызда жарандардын укуктарынын, ошондой эле милдеттеринин конкреттүү өзгөчөлүктөрү аларды субъективдүү катары квалификациялоо үчүн анчалык мааниге ээ эмес”. Биз үчүн бул изилдөөнүн алкагында адамдын жана жарандын укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин юридикалык табиятын табуу кызыкчылыгы бар.

Адамдын жана жарандын укуктарынын, эркин-

диктеринин жана милдеттеринин юридикалык табиятына укук мамилесиндеги өзгөчө абалын да киргизишет. Алар адам тарабынан кандайдыр-бир жигердүү процесстик иш-аракеттерди талап кылбастан, буга байланышпастан жашайт жана кепилдикке алынат. “Жаран жашоо, адамдын кол тийбестиги, үй-жайдын кол тийбестиги, кат алышуу сыры, укуктарын, ошондой эле Конституцияны жана мыйзамдарды сактоо ж.б. милдетин ишке ашыруу үчүн кимдир-бирөө менен укук мамиле түзүүгө тийиш эмес. ...Укук мамилелери бул укуктарды, эркиндиктерди жана милдеттерди бузуунун же аларды тең укукта жүзөгө ашырбоонун кесепетинен пайда болот. Айрым укуктар жана эркиндиктер (маселен, сөз эркиндиги) шайланган жаранга байланыштуу ишке ашыруу жолу укук мамилелеринен тышкары сыяктуу эле, аларга кирүү аркылуу да болот”[8, 74-75-бб.].

Нурбеков К. адамдын жана жарандын укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин мындай юридикалык табиятын көп ирет колдонуунун жыйынтыгындагы жараксыздык катары бөлүп көрсөтөт. Бул адам өзүнүн укуктарын, эркиндиктерин жана милдеттерин туруктуу, үзгүлтүксүз жүзөгө ашыруу абалында жүрөт, бирок муну менен катар алардын убактысы же колдонуу мөөнөтү чектелбейт дегенди билдирет.

Биздин көз караш боюнча адамдын жана жарандын укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин ушул жана башка юридикалык өзгөчөлүктөрүнө дагы экөөнү киргизсе болот:

- 1) алардын салыштырмалуу өзгөртүлбөстүгү;
- 2) ажыратылгыстыгы.

Адамдын жана жарандын укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин өзгөртүлбөстүгү алардын туруктуулугу менен мүнөздөлөт. Өзгөртүлбөстүгү социалдык жана юридикалык-техникалык тараптары менен өзгөчөлөнөт. Туруктуулук адамдын жана жарандын укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин системасынын өзгөрүү татаалдыгында пайда болуп, алардын коомдук маанисин жана жогорку коргоочулук – социалдык тарабын тастыктайт. Бирок бул деген адамдын жана жарандын укуктары, эркиндиктери жана милдеттери өнүкпөйт дегендикке жатпайт, тескерисинче алар адамдын жана жарандын укуктары, эркиндиктери жана милдеттери динамикалуу өнүгүү абалында болот. Өзгөрүлбөстүк Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 2-бөлүмүнө татаал юридикалык түзөтүүлөрдү киргизүү техникасында көрсөтүлгөн. Бир жагынан бул бийликтин адамдын табигый укуктарына карама-

каршы келүүчү жоборлорду кыянаттык менен кабыл алып, конституциялык макам берүүсүнө жол бербөөгө оң натыйжа берди. Бирок экинчи жагынан коом жана дүйнөлүк коомчулук өнүгүп жатканкандыгын унутпоо зарыл, ошондуктан адамдын жана жарандын өзүнчө укуктары, эркиндиктери жана милдеттери пайда болуп, сапаттуу өзгөрүүлөргө туш болуп, тийиштүү шайкеш юридикалык бааны талап кылышы мүмкүн. Адамдын жана жарандын конституциялык укуктары, эркиндиктери жана милдеттери эволюциялык өзгөрүүгө туш болуп, бир абалдан (укуктар, эркиндиктер) экинчи абалга (милдеттер) өзгөрүүсү, же тескерисинче болушу ыктымал. Мисалы, жарандардын шайлоо, эмгек укугу коомдон жана мамлекеттен конституциялык моралдык милдет макамын берүүнү талап кылышы ыктымал. Мындай өзгөрүүлөр шайлоочулардын пассивдүү көз караштары менен катар башка жагдайларга байланыштуу болушу мүмкүн.

Адамдын жана жарандын укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин кийинки маанилүү өзгөчөлүгү – алардын ажыратылгыстыгы. Алардын ажыратылгыс мүнөзү адам табиятына негизделип, бир да адам жогото албайт. Адам төмөнкүдөй мүнөздөлөт: биринчиден, биологиялык жандык, ошондуктан ага жашоо, адамдык кадыр-барк ж.б. укуктар жана эркиндиктер таандык; экинчиден, социалдык жандык, ошондой эле ага жеке менчик жана башка укук сыяктуу түбөлүк укуктар жана эркиндиктер тиешелүү. Бирок бул бардык ажыратылгыс укуктар жана эркиндиктер чексиз болуп эсептелет дегенди билдирбейт. Ар бир адамдын жана жарандын укуктары, эркиндиктери жана милдеттери анын бүткүл жашоосуна таандык жана алардан кимдир-бирөөнүн эрки боюнча ажыратылышы мүмкүн эмес. Мындай жобо “Адам укуктары жана эркиндиктери ажырагыс, ал ар бир адамга төрөлгөндөн эле таандык” деп Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 16-беренесинин 1-бөлүгүндө берилген.

Адамдын жана жарандын укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин юридикалык белгилери болгон жалпылыгын, теңдигин, бирдиктүүлүгүн жана кепилдигин өзүнчө карап көрөлү.

Жалпылык белги советтик, ошондой эле азыркы юридикалык илимде дагы толугу менен изилденген эмес. Баарынан мурда азыркы юридикалык илимде бул көйгөй өзүнчө илимий кызыгуу туудурбайт, анткени аны теңдик белгиси менен бирге карашат. Биздин көз караш боюнча жалпы мүнөздө карай турган болсок, жалпылыктын теңдиктен айырмачылыгы төмөнкүлөрдөн турат.

Адамдын жана жарандын укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин жалпылык белгисинин "...адамдын жана жарандын укуктук абалынын юридикалык принциби бар. Бул принцип мамлекеттин органдар жана коомдук уюмдар, ошондой эле жарандардын өздөрү үчүн жүрүм-турумдун негизги ченеми болуп эсептелет".

Адамдын жана жарандын укуктары, эркиндиктери жана милдеттери жалпылык сапатка ээ. Ар бир адам жынысы, расасы, улуту, тили, майыптуулугу, этноско таандыктыгы, туткан дини, курагы, саясий же башка ынанымдары, билими, теги, мүлктүк же башка абалы, ошондой эле башка жагдайлары боюнча кодулоого алынышы мүмкүн эмес. Ушундай жол менен ал демократиялык башталышта аныкталат. Ошондуктан жалпылык белги жарандарга гана эмес, Кыргыз Республикасынын аймагында жашаган бардык адамдарга да тиешелүү. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Конституциясы ар бир адамга жашоо укугун, эркиндигин жана жеке кол тийбестигин, Кыргыз Республикасынын Конституциясын жана мамлекеттик бийликтин органдарына, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына, кызмат адамдарына, жарандарга жана алардын бирикмелерине болгон мыйзамдарды сактоо милдетин карайт.

Укуктар – бул Кыргыз Республикасынын Конституциясында белгиленген жана субъективдүүлүк,

коомдук, ажыратылгыстык, кепилдик өзгөчөлүктөрүнө ээ болгон адамдын жана жарандын укуктары.

Биз укуктарды жана эркиндиктерди аларды жүзөгө ашыруу жана коргоо жолунда, негизги маселе укуктук аң-сезимдин калыптансууна чоң түрткү берет жана орнотот.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы (2016-ж. мыйз. редак.).
2. Нурбеков К. История государства и права Киргизской ССР 2-е. - Б.: КНУ, 2016ж.
3. Осмоналиев К.М. Научно-практический комментарий к Конституции КР / К.М. Осмоналиев, Азыгалиев Р.Ш., Т.А. Жумабекова. - 3-е изд. - Бишкек: Алтын Принт, 2014. - 241 с.
4. Патюлин В.А. Государство и личность. (Правовые аспекты взаимоотношений). - М., 2014. - С. 130.
5. Арабаев А.А. Конституционное право Кыргызской Республики [Текст]. - Б., 2005. - С. 137.
6. Арабаев А.А. Законодательная власть, законодательный акт, законотворчество [Текст]. - Б.: ИФП НАН, 2003. - 93-б.
7. Арабаев А.А. Конституционное развитие Кыргызстана. - Б., 1998.
8. Арабаев А.А. Конституционный строй и конституционализм в Кыргызстане: государственно-правовое развитие. - Б.: Право и политика, 2009. - 54 с.